

”Berätta för väst”

Vittneslitteratur från Gulagarkipelagen 1946–1953

Lovisa Andén

Vittneslitteratur är en litterär genre som karaktäriserat 1900-talet. En av dess mest berömda företrädare, Elie Wiesel, beskriver den som vår tids litteratur: ”Om grekerna uppfann tragedin, romarna episteln och renässansen sonetten, har vår generation uppfunnit en ny sorts litteratur, vittnesmålets”.¹ Vittneslitteratur kan läsas som vittnesskildringar i tre olika bemärkelser: som historiska vittnesmål, som litterära och som rättsliga. De flesta författare appellerar till sin läsare om att bli trodda, men i vilken utsträckning kan vi lita till författarna? Hur ska vi förhålla oss till de vittnesskildringar som vi saknar möjlighet att verifiera? De här frågorna aktualiserades i särskilt hög grad av de Gulagskildringar som skrevs av repatrierade västerlänningar under åren efter andra världskriget.

Hemlighetsmakeriet kring Gulaglägren gav vittnesberättelserna en särskild position, framför allt under 20-, 30- och 40-talen. Under andra världskriget frigavs flera utländska fångar som senare kom att skriva vittnesskildringar om sina lägerupplevelser. De var ofta ovetande om varandra och såg sig själva som den första budbäraren, den som ensam kommit liksom från en annan värld för att berätta för väst om en okänd verklighet.² Flera av författarna föregriper den misstro de kommer att möta, exempelvis beskriver Alexander Weissberg de angrepp han väntar sig till följd av att han publicerar sin vittnesskildring, *Conspiracy of Silence*:

I know that I shall be fiercely assailed by those who made it their business to defend the system of totalitarian lies. I know that like all others who have come forward in the past I shall be ruthlessly slandered. I cannot prevent that and there is no legal means of proving that what I say is true. The G.P.U. dismisses its victims without paper or documentary records. But History gives one weapon to truth which it denies to the lie. Lies have many versions, truth only one. Several hundred people

- 1 Elie Wiesel, ”The Holocaust as Literary Inspiration”, i *Dimensions of the Holocaust*, Elie Wiesel & Elliot Lefkowitz (red.), Evanston 1977, s. 9: ”If the Greeks invented tragedy, the Romans the epistle, and the Renaissance the sonnet, our generation invented a new literature, that of testimony.”
- 2 Leona Toker, *Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors*, Bloomington 2000, s. 45.

left the Soviet Union when I did. Some of them will have lost their lives, or be in prison again, but others will probably have survived and be in freedom. I have no idea where they are now, but one day they too will come forward. What they say will agree with what I say, and that material agreement will confirm the truth of what I have said here.³

Precis som Weissberg förutspår blir han hårt attackerad och ifrågasatt. I likhet med Weissberg beskriver de flesta överlevare en önskan att tala om sanningen. Samtidigt var författarna väl medvetna om att de inte kunde bevisa eller verifiera sina berättelser, och att just detta minskade deras möjligheter att bli trodda.

Fig. 1: Isolationscell i ett Gulagläger i Vorkuta, 1945. Källa: Russian Federation State Archive.

En orsak till att omfattningen av det sovjetiska lägersystemet var relativt okänt i väst under 20- och 30-talen, var att få av de utlänningar som fängslats kunde lämna Sovjetunionen före Stalins död 1953. De flesta som fängslats under 30-talets stora utrensningar fick sina straff förlängda och släpptes först i de stora amnestierna under 50-talets töväder. De få som frigavs fick uppleva en ”frihet” dikterad av den hemliga polisen: de måste bosätta sig på deportationsorterna, de måste ordna ett arbete och boende där, och de måste

3 Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, med ett förord av Arthur Koestler, eng. övers. Edward Fitzgerald, London 1952, s. 89.

ha tillstånd för att företa kortare resor. Ännu färre fick utresetillstånd för att lämna Sovjetunionen. Det försatte de få fångar som fick utresetillstånd till väst i en särskild position, och i flertalet vittnesskildringar beskrivs en plikt att "berätta för väst", en plikt gentemot dem som blev kvar och gentemot dem som dött i de sovjetiska lägren.

Bemötandet av deras berättelser visar på samspelet mellan vittnesmålet och dess mottagare. Den misstro författarna föregriper aktualiserar flera frågor om vad det innebär att vittna i avsaknad av bevis, mot en ovetande omvärld som ibland även är politiskt obekvämt med den verklighet som omskrivs. Syftet med den här artikeln är att visa hur vittneslitteratur förutsätter en ömsesidig tillit. För att vittnesmålet ska kunna tas emot krävs det att läsaren litat till författaren. Omvänt krävs det att författaren litat till att läsaren har både viljan och förmågan att ta emot vittnesmålet för att berättandet ska vara möjligt.

De senaste decennierna har präglats av en diskussion om vittnesmålets kris. Diskussionen har framför allt rört vittnesmål från Förintelsen, och vad som kommit att kallas extraordinära vittnesmål. Författare som Primo Levi och Elie Wiesel återkommer gång på gång till vittnesmålets omöjlighet: de verkliga vittnena är de som inte överlevde, eller de som överlevt men förlorat förmågan att tala om vad de genomlevt.⁴ När Shoshana Felman och Dori Laub diskuterar vittnesmålets kris pekar de på hur Förintelsen innebär en händelse som det är omöjligt att vittna om därför att möjligheten till kommunikation bryter samman i flera led. Det är omöjligt för den som tar emot vittnesmålet att förstå en erfarenhet som ligger så långt bortom det vardagliga och det fattbara. För att kunna berätta måste överlevarna skapa nya referenspunkter som gör insidan möjlig att beskriva för en yttervärld som inte upplevt den.⁵ Paul Ricoeur knyter i stället vittnesmålets kris till att det slags beviskrav man ställer på rättsliga vittnesmål allt mer kommit att överföras till de historiska vittnesmålen. När beviskraven riktas mot det rättsliga vittnesmålet är det, enligt Ricoeur, en nödvändig del i kampen mot godtrogenhet och bedrägeri, men när samma krav träffar det historiska vittnesmålet bidrar det i stället till en överdriven misstänksamhet som förstärker vår vilja att glömma.⁶

Ricoeur beskriver hur det historiska vittnesmålet alltid har karaktären av

4 Elie Wiesel, "For Some Measure of Humanity", *Sh'ma: A Journal of Jewish Responsibility* 1975;5:100, s. 314; Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, sv. övers. Daniel Heller-Roazen, Brooklyn 1999, s. 150.

5 Shoshana Felman & Dori Laub, *Testimony: Crisis of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York 1992, s. 81.

6 Paul Ricoeur, *Minne, historia, glömska*, sv. övers. Eva Backelin, Göteborg 2005, s. 232.

en dialog: av ett vittne som säger inför någon: ”tro mig!”⁷ Den relationen blir kanske som synligast när det rör vittnesmålen skrivna av Gulagöverlevare under åren efter andra världskriget, därför att vittnena skriver trots att de inte vågar räkna med att bli trodda, trots att de vet att de inte kan bevisa sina berättelser och trots att de inte vågar räkna med att läsaren känner till den sovjetiska repressionens omfattning eller utbredning.

Den misstro författarna möter är av tre slag. För det första en som är ideologiskt motiverad. För det andra en som är resultatet av att rättsliga beviskrav riktas även mot historiska vittnesmål. För det tredje en existentiellt betingad som handlar om vår oförmåga att närma oss det ofattbara och omänskliga. Både den förväntade och den faktiska misstro som riktades mot författarna aktualiserar frågan om vittneslitteraturens anspråk och om dess relation till läsaren.

I det första avsnittet ges en överblick över hur Gulagskildringarna förändrats över tid, i takt med att Gulagsystemet blev allt mer känt i väst, medan det andra avsnittet syftar till att lyfta fram den roll vittnesskildringarna från Gulag haft för några av de mest tongivande sovjethistorikerna. I det tredje avsnittet undersöks den speciella position de vittnen som trädde fram under åren 1946–1953 hade, medan det fjärde syftar till att utforska hur författarnas dubbla position som rättsliga och litterära vittnen synliggör den ömsesidiga tillit som krävs mellan författaren och läsaren. Det sista avsnittet syftar även till att visa hur de frågor om tillit och misstro som denna korpus av vittneslitteratur aktualiserar kan ge oss en ny ingång till de diskussioner om en ”vittnesmålets kris” som präglade de senaste decennierna.

Gulag är en akronym för *Glavnoe Upravlenie Lagerej*, ”lägrens huvudadministration”. Den användes bara i sin administrativa betydelse mellan 1931 och 1934, men blev ändå den term som fastnade och fortsatte att användas även i officiella dokument, fram till 50-talet. Med Solsjenitsyns publikation av *GULAG-arkipelagen*, fick termen Gulag en ännu bredare mening, och kom att omfatta hela perioden av sovjetiskt förtryck från december 1917 fram till Sovjetunionens fall.⁸ I den bemärkelsen omfattar det även fångelser, transitfångelser, koncentrationsläger, tvångsarbetsläger, korrektionsläger, tvångsarbetskolonier och bosättningar. Under åren efter Stalins död 1953 frigavs en stor del av de politiska fångarna ur lägren i ett flertal stora amnestier, och även om vissa läger fanns kvar även efter 50-talets destalinisering, så innebar amnestierna slutet på Gulagsystemet i dess mest repressiva form.

7 Ricoeur 2005, s. 216.

8 Anne Applebaum, *Gulag: A History*, New York 2003, s. 3; Erkki Vettenniemi, *Surviving the Soviet Meat Grinder: The Politics of Finnish Gulag Memoirs*, Helsinki 2001, s. 10.

Gulagskildringarnas reception över tid

Redan under 20- och 30-talen publicerade flera överlevare sina skildringar från det då snabbt växande Gulagsystemet. En av de tidigaste skrevs av den finlandssvenske affärsmannen Boris Cederholm, *I tjejkans klor*, som publicerades på franska som *Au pays du nep et de la tchéka: Dans les prisons de l'U.R.S.S.* 1928, och på svenska två år senare.⁹ Generellt fick de tidiga skildringarna endast liten uppmärksamhet i väst.¹⁰ De utläningar som fängslades före 30-talets stora utrensningar hade ofta varit kritiska till Sovjetunionen redan innan de fängslades och deras kritik avfärdades som driven av personliga eller ideologiska motiv.¹¹

I samband med krigsslutet förändrades västmakternas inställning till Sovjetunionen radikalt, eftersom Sovjetunionen nu sågs som en allierad segermakt. I exempelvis Finland betraktades Gulagskildringar som anti-sovjetisk litteratur, och som sådan stred den mot fredsfördraget i Paris från 1948.¹² Den förbjudna litteraturen sammanställdes i listor som gavs till bokhandlare, där nästan 1 700 titlar och 22 000 kopior förbjöds och flyttades från biblioteken tills förbudet drogs tillbaka 1958.¹³

Trots Sovjetunionens stärkta ställning och trots misstänksamheten mot överlevarna gavs en rad vittnesskildringar om Gulaglägren ut av överlevare i väst efter kriget, och det var genom dem omfattningen av den sovjetiska repressionen blev känd i den offentliga debatten. En av de vittnesskildringar som hade störst betydelse i efterkrigstidens Europa var Viktor Kravtjenkos *Jag valde friheten* som publicerades 1946. Kravtjenko var en hög funktionär inom sovjetsystemet när han lämnade sin tjänst i den sovjetiska handelskommissionen i Washington för att söka politisk asyl i USA 1944. Han beskriver bland annat användningen av Gulagfångar i industrin, svältkatastrofen i Ukraina, terrorn under de stora utrensningarna, NKVD:s förhörsmetoder, och hur den politiska repressionen var sanktionerad uppifrån.¹⁴

De vittnesskildringar som publicerades i väst förändrades över tid, och

9 Boris Cederholm, *I tjejkans klor: Upplevelser i Sovjets fångelser*, Stockholm 1930; fr. övers. Héléne Iswolsky, *Au pays du nep et de la tchéka. Dans les prisons de l'U.R.S.S.*, Paris 1928.

10 Toker 2000, s. 33. Utöver Boris Cederholms skildring utgörs några av de tidigaste skildringarna av Raymond Duguet, *Un bagné en Russie rouge: Solovki, l'île de la faim, des supplices, de la mort*, Paris 1927 och Stan Harding, *The Underworld of State*, London 1925.

11 Toker 2000, s. 33.

12 Vettenniemi 2001, s. 98–100.

13 Vettenniemi 2001, s. 97.

14 Victor Kravtjenko, *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*, New York 1946, sv. övers. *Jag valde friheten: En sovjetämbetsmans personliga och politiska upplevelser*, Stockholm 1947.

i synnerhet Stalins död 1953, liksom Chrusjtjovs destalinisering innebar två viktiga vändpunkter. Stalins död följdes under åren 1954–1956 av en rad stora amnestier, i vilka de flesta politiska och utländska fångar frigavs. När regeringsföreträdare för olika västliga nationer besökte Sovjetunionen i mitten av 50-talet förhörde de sig om sina försvunna medborgare, som även började repatrieras till sina hemländer. Återvändarna vittnade om landsmän eller utlänningar från andra västländer som fortfarande var fångna, vilket ytterligare bidrog till att fler utlänningar kunde repatrieras. Under 60- och 70-talen började ett flertal vittnesskildringar publiceras i väst av överlevare som frigetts efter Stalins död. Deras berättelser skiljer sig från den korpus av texter som skrevs under åren efter kriget, därför att de såg lägren som något som tillhörde det förflutna, som hörde samman med stalinismen och som upphört i och med maktskiftet som följde på Stalins död. De författare som publicerade sina vittnesskildringar under den här perioden förväntade sig att bli trodda, de räknade med att läsaren kände till Solsjenitsyns verk och de litade på mottagarens vilja att tro på dem. Några av dem tillhörde de vittnen vars berättelser Alexander Solsjenitsyn ställt samman och presenterat i *GULAG-arkipelagen*. Ett exempel är Alexander Dolgun, en 22-årig amerikan som arbetade vid den amerikanska ambassaden i Moskva när han arresterades under sin lunchrast 1948. Av Solsjenitsyn kallas han Alexander D, och lyfts fram som en av mycket få fångar som aldrig erkände de påhittade brott han anklagades för, trots månader av tortyr och förhör i ökända fångelser som Lubjanka och Lefortovo.¹⁵ Han publicerade sin egen vittnesskildring om sin arrestering, liksom om sin tid i sovjetiska fångelser och läger i *Alexander Dolgun's Story*.¹⁶ En annan publikation som fick mycket uppmärksamhet under 70-talet var Aino Kuusinen *Vi skola nästan alla dö: Kominternfunktionär och lägerfånge. Otto W Kuusinen's hustru berättar om sitt liv i Sovjet 1918–1965*, eftersom hon tidigare varit gift med Otto W. Kuusinen och därigenom kommit i kontakt med de högsta kretsarna inom både Komintern och kommunistpartiet.¹⁷ Dolguns och Kuusinen's sätt att berätta skiljer sig på flera sätt från de verk som publicerades under Stalins livstid. I motsats till de fångar som repatrierades på 40-talet förutsätter de i sitt skrivande att läsaren har kännedom om Stalintidens terror, om de politiska fångarnas existens och om Gulagarkipelagens utbredning. De författare som publicerade sina vittnesskildringar under åren 1946–1953 kunde inte räkna med samma förför-

15 Alexander Solsjenitsyn, *GULAG-arkipelagen*. I. *Fängelseindustrin*, sv. övers. Hans Björkegren, Stockholm, 1974, s. 172.

16 Alexander Dolgun & Patrick Watson, *Alexander Dolgun's Story. An American in the Gulag*, London, 1975.

17 Aino Kuusinen, *Vi skola nästan alla dö: Kominternfunktionär och lägerfånge: Otto W Kuusinen's hustru berättar om sitt liv i Sovjet 1918–1965*, sv. övers. Britta Hagwall, Stockholm 1972.

ståelse hos läsaren. De skrev mer informativt och sakligt och de tonade ofta ner det personliga och det individuella, för att berättelserna skulle framstå som mer trovärdiga.¹⁸ I bägge fallen är det läsarens förväntade inställning till berättelsen som påverkar berättandet. Medan de berättare som kan lita till läsarens förståelse kan förhålla sig friare till sitt narrativ är de författare som inte kan räkna med samma tillit mer försiktiga.

Vittnesmålens historiografiska roll

Den svenska sovjethistorikern Klas-Göran Karlsson lyfter särskilt fram Kravtjenkos skildring som en viktig inspiration till den sovjethistoriska forskningen under efterkrigstiden.¹⁹ Tillsammans med Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism* präglade verket den totalitarismteoretiska forskningsriktningen, som särskilt betonar förbindelsen mellan terror och ideologi.²⁰ Det sovjetiska samhället beskrivs som ett samhälle där staten, genom terror och propaganda, styr sina medborgares liv, värderingar och verklighetsuppfattning.

Den främsta företrädaren för den totalitarismteoretiska tolkningen är sovjethistorikern Robert Conquest.²¹ I sitt klassiska historiska verk om 30-talets stora terror, *The Great Terror*, använder sig Conquest av vittnesmål från repatrierade västerlänningar och sovjetiska avhoppare.²² Han framhäver att vittnesmålen kan vara mer pålitliga än officiell data i en totalitär stat, där det var känt att fakta och data förvrängdes och förfalskades: "I ett totalitärt land är frågan om vad som är sanning särskilt svår att besvara. Ingen speciell trovärdighet bör tillmätas officiella tillkännagivanden – de är i många fall rena lögnen. Sanningen kan då bara sippra fram i form av hörsägen."²³ Därmed blir förståelsen av totalitarismen för Conquest även ett argument för att rikta mer tvivel mot officiella dokument och sätta mer tillit till vittnesmål.

J. Arch. Getty är med sin *Origins of the Great Purges* från 1985 en viktig företrädare för den så kallade revisionismen i den västliga sovjethistoriska forskningen.²⁴ Getty ser inte i Stalin en stark ledare som förtrycker och

18 Toker 2000, s. 45.

19 Klas-Göran Karlsson, *Terror och tystnad: Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Stockholm 2003, s. 47.

20 Karlsson 2003, s. 49.

21 Karlsson 2003, s. 52.

22 Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*, Harmondsworth 1971a; Robert Conquest, *Den stora terrorn: Stalins skräckvälde under 30-talet*, sv. övers. Lennart Edberg, Stockholm 1971b.

23 Conquest, Stockholm 1971, s. 495.

24 J. Arch. Getty, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered*,

manipulerar sin befolkning, utan i stället en regent som ”snubblar” in i kollektivisering.²⁵ Getty är även en av de hårdaste kritikerna av Conquests användning av vittnesskildringar. De utforskade källorna i arkiv och pressmaterial, menar Getty, gör det onödigt att stödja sig på så opålitligt material som vittnesskildringar.²⁶ I *Origins of the Great Purges* använder han sig uteslutande av officiella dokument och avsäger sig vittnesskildringarna som ”historia-genom-anekdote”: ”Under ingen annan period, och inte för något annat ämne har historiker så ivrigt skrivit och accepterat historia-genom-anekdoter”.²⁷ I Solsjenitsyns *GULAG-arkipelagen* ser han ”det mest briljanta exemplet på en genre baserad på rykten, hörsägen och personliga intryck”.²⁸ Han anklagar historiker för att bygga analytiska generaliseringar på ”andrahandsbitar av tjuvlyssnat korridorsskval”, tredjehandsrykten såsom ”min vän mötte Bukharins hustru i ett läger och hon sa...”²⁹.

Medan Conquest försvarar användandet av vittnesskildringar så länge de stäms av mot eller verifieras med hjälp av antingen andra källor eller varandra, varnar Getty för just den typen av verifikation därför att det innebär att bekräfta rykten med andra rykten. Den sortens forskning liknar en visklek där ett rykte framstår som bekräftat när det upprepats tillräckligt många gånger.³⁰

I slutet av 80-talet, i samband med *perestrojka*, publiceras allt fler vittnesskildringar från den sovjetiska repressionen i de forna sovjetiska staterna, i vad som kommit att kallas en minnesboom. När arkiven öppnades på 90-talet följdes den av en boom i arkivforskning.

Klas-Göran Karlsson beskriver den västliga sovjethistoriska forskningen som följt på Sovjetunionens fall som postrevisionistisk.³¹ Motsättningen mellan den totalitarismteoretiska och den revisionistiska forskningen spelade ut sin roll i takt med att allt mer källmaterial blev tillgängligt, material som nyanserade bägge polariserade positioner. Under 90-talet samarbetade västliga forskare ofta med ryska historiker och fokus förflyttades mot vanliga människors liv liksom hur det kollektiva minnet av terrorn påverkat det sovjetiska samhället.³²

Samtidigt som den västliga debatten och sovjethistoriska forskningen i varierande grad präglats av överlevares vittnesskildringar, har vittnesskild-

---

1933–1938, Cambridge 1994.

25 Karlsson 2003, s. 56.

26 Getty 1994, s. 5.

27 Getty 1994, s. 5.

28 Getty 1994, s. 219.

29 Getty 1994, s. 5.

30 Getty 1994, s. 5.

31 Karlsson 2003, s. 59.

32 Karlsson 2003, s. 60–61.

ringarna i sin tur präglats av den förväntade förförståelsen. Just de skildringar som skrevs under åren efter kriget intar en särställning därför att de skrevs innan ett historiskt narrativ om den sovjetiska repressionen ännu etablerats. Både texterna och deras reception synliggör vad det innebär att vittna om en till stora delar okänd verklighet, mot en omvärld som inte vet och kanske inte heller vill veta.

Berätta för väst

De Gulagfångar som publicerade sina berättelser under åren efter andra världskriget var ofta ovetande om varandra. De såg sig själva som de enda som utvalts att återvända från en värld av levande döda. De upplevde sig som de enda som kunde vittna för världen utanför om vad som skett och om vad som fortsatte att ske med en miljonpopulation av fångar i läger och tvångsarbetsbosättningar i Sibirien, Centralasien, Fjärran Östern och nordvästra Sovjetunionen. Leona Toker beskriver, i sin genomgripande genomgång av Gulagmemoarer som en litterär genre, deras upplevelse av att vittna med en parafra på Job: ”jag ensam kom undan och kan berätta för dig”.³³ Anslaget i deras berättelser präglas av att de såg sina verk som ett försök att skapa en första berättelse, en berättelse där berättaren försöker förmedla en sanning utan möjlighet att bevisa eller verifiera den, där vittnet ber om att bli trott utan att kunna anföra annat stöd än den egna trovärdigheten.

I London publicerades en anonym samling av exil- och lägermemoarer, *The Dark Side of the Moon*, 1946 med ett förord av T.S. Eliot. I inledningen beskriver utgivaren hur avsaknaden av litteratur, hur bristen på poesi om den sovjetiska lägerverkligheten är en orsak till att den är nästan omöjlig att föreställa sig. Medan våra poeter och våra författare har gjort månen tillgänglig för vår fantasi, saknas fortfarande en litterär representation av de sovjetiska lägren som kan göra dem tillgängliga för vår fantasi:

The moon, indeed, is nearer to our ways of thought: our own reveries and the reveries of our poets have brought her within our orbit; luminous, familiar, predictable, almost akin: a part to us of memory and experience, and accessible to our imagination. No poet, no literature, no effort of imagination, could so encompass, or fit to minds shaped like ours, this Soviet East.

Here, then, where what is unimaginable elsewhere may be the stuff of everyday – a far cry from Soviet Europe, and farther still from

33 Toker 2000, s. 45.

our own knowledge of it and of such centres of Soviet civilization as Moscow or Kiev – lies almost entirely the background to this book.³⁴

Om det som skrivs först verkar osannolikt beror det inte på att skildringarna är avlägsna från verkligheten utan på att verkligheten är avlägsen från vår fantasi. Den vardagliga världen i de sovjetiska lägren är så främmande för oss att ingen poesi och ingen litteratur hittills har kunnat omfatta den:

For this reason, as for some others, much that is to be set down must at first sight appear startlingly unlike much else which has been already learnt of the Soviet Union; and which has received publicity. By its unlikeness, and again at first sight, it may seem even to contradict it. This is not so. It is that in each case each set of facts deals with one aspect only of a whole so vast as to set a girdle half-way round the earth: and which encloses within itself peoples and ways of life more remote from each other than the peoples and ways of life of, let us say, the Congo may be from those of Boston, or those of, let us say, Paris, Oxford or the Faroe Isles, may be from those of Peking.³⁵

Även om den värld författarna skildrar först framstår som motsägelsefull är motsägelsefullheten bara skenbar. Berättelserna verkar osannolika därför att de skildrar en verklighet som är alltför avlägsen. Varje försök att representera den kan bara presentera en liten del av en helhet som är så omfattande och så genomgripande att det är som om vi först måste spänna en gördel runt halva världen för att kunna bringa den närmare oss, våra tankar och våra föreställningar. Här står författarna ensamma inför samma uppgift: att på egen hand få en osannolik och nästan otänkbar verklighet att framstå som trovärdig.

Den författare som kanske skickligast överbryggar klyftan mellan världen utanför och lägrens universum är den polske exilförfattaren Gustaw Herling. Han skildrar sina 18 månader i sovjetiska fångelser och läger i vittnesskildringen *En värld för sig*.³⁶ Den publicerades först i London 1951, med ett förord av Bertrand Russell. Herling alluderar i titeln på Dostojevskijs *Döda huset*, och inleder med ett citat ur inledningen till Dostojevskijs exilskildring: ”Här finns en värld för sig, olik allting annat, med sina egna lagar, sina egna seder och vanor, och här finns de levande dödas liv som

34 Anon. (Mrs. Zajdlerova), *The Dark Side of the Moon*, förord av T.S. Eliot, London 1946, s. 13.

35 Anon. 1946, s. 13–14.

36 Gustaw Herling, *En värld för sig*, sv. övers. Nils Jacobsson, Stockholm 1952. Texten publicerades första gången i eng. övers. som *A World Apart*, övers. Joseph Marek, London 1951.

inte liknar något annat liv, ett folk helt för sig. Det är denna avskilda värld för sig som jag ska försöka beskriva"³⁷ Han beskriver ingående de mest centrala aspekterna av de sovjetiska lägren: deras uppbyggnad, svälten och de typiska lägersjukdomarna (pyllagra, skörbjugg, nattblindhet), de omöjliga arbetskvoterna och det systematiska fuskandet med dem, angiveriet och den ständiga övervakningen. Samtidigt skriver han in lägerlivet i en västlig litterär kanon med parafraaser på Hamsun och Flaubert. Mer än någon annan författare lyckas Herling slå en litterär brygga mellan Sibirien och Västeuropas litterära tradition.

Fig. 2. Foto av Gustaw Herling, taget i fängelset i Hrodna 1940. Okänd fotograf.

Herling frigavs i den amnesti som utfärdades för polska fångar efter att Tyskland anfallit Sovjetunionen 1941. I samband med anfallet slöt premiärministern för den polska exilregeringen i London, Władysław Sikorski, och den sovjetiske ambassadören i London, Ivan Majskij, en överenskommelse om en polsk-brittisk-sovjetisk allians, Sikorski–Majskij-överenskommelsen. Överenskommelsen innebar att Sovjetunionen på nytt erkände Polen som ett land, att de bägge länderna bildade en militärallians och att Sovjetunionen skulle frige polska Gulagfångar. Den polske generalen Władysław Anders frigavs och tilläts bilda en armé av frigivna polska fångar som skulle förena sig med de brittiska styrkorna och understödja Röda armén i kriget mot

37 Herling 1952, s. 7. Modifierad övers., se även Fjodor Dostoevskij, *Döda huset*, sv. övers. Hjalmar Dahl, Stockholm 1960, s. 17.

tyskarna. Undernärda och medfarna fångar reste från Sibirien, från Kolyma och Vorkuta, till general Anders rekryteringscentrum. En armé bestående av 70 000 frigivna fångar och polska medborgare i exil sammanfördes i Uzbekistan, varifrån de evakuerades genom Iran till Palestina, där de ställdes under brittiskt kommando och understödde de allierades offensiv mot Italien. Även civila polska medborgare, kvinnor och barn, evakuerades tillsammans med armén, och sammanlagt kunde 115 000 polska exilmedborgare lämna Sovjetunionen 1942. Efter kriget bosatte de sig i väst, där flera av dem skrev vittnesskildringar om sina erfarenheter av de sovjetiska fånglägren. Flera av de mest uppmärksammade polska Gulagskildrarna tillhör den här gruppen, vid sidan av Herling hör även Witold Olszewski och Beata Obertynska hit.³⁸

Fig. 3. General Anders polska armé i Sovjetunionen, tidigt 1942. Okänd fotograf.

De frigivna polska fångarna såg amnestin som en sorts mirakel och flera av dem såg det som sin plikt att vittna för väst om vad som skedde i de sovjetiska lägren.³⁹ Tadeusz Sucharski beskriver i sin genomgång av polsk emigrantlitteratur vittnesskildringarnas tre syften: att beskriva en personlig erfarenhet, att beskriva det nationella polska ödet och att berätta för väst om det sovjetiska förtrycket. Det mest berömda uttrycket är titeln på

38 Tadeusz Sucharski, "Polish Literature of Soviet Prison Camps: An Outline of Issues", i *Narratives of Annihilation, Confinement, and Survival: Camp Literature in a Transnational Perspective*, Anja Tippner & Anna Artwinska (red.), Berlin & Boston 2019, s. 90.

39 Sucharski 2019, s. 93.

Jerzy Gliksmans bok *Tell the West*, ett annat exempel är Witold Olszewskis fördömande av dem som får återvända men ändå inte berättar om vad de överlevt: "Be damned, those of you [who] leave here and remain silent".⁴⁰

Samtidigt som de polska emigrantberättelserna skapade uppmärksamhet i väst om Gulaglägrens verklighet kunde de avfärdas som politiskt motiverade och avskrivs som uttryck för polsk russofobi.⁴¹ Både Russell och Eliot vädjar i sina förord till läsaren att tro på vad författaren skriver. Denna vädjan är i sig själv talande, för varken Russell eller Eliot kan verifiera berättelserna, de kan bara uppmana läsaren att hen ska, liksom de, lita på författaren.

Paul Ricoeur beskriver vittnesmålet som en dialog mellan vittnet och mottagaren. Vittnet intygar en viss verklighet inför någon, det finns en speciell hopfogning mellan vittnet och den verkligheten som beskrivs. I samma stund som vittnet utnämner sig till vittne, i samma stund hen intygar att det hen bevittnat är sant, kräver hen att bli trodd. Vittnesmålet rymmer implicit utsagan "jag var där", samtidigt som det även bär på uppmaningen "tro mig!".⁴² Att adressaten tror på vittnesmålet innebär för Ricoeur att vittnesmålet godkänns. Misstron som mötte Gulagförfattarna under åren 1946–1953 synliggör vad som står på spel när tilltron raseras, när det finns ett brott eller en klyfta mellan vittnet och åhöraren som man vittnar inför.

Den misstro de polska författarna möter är av flera slag. För det första möter de en politiskt motiverad misstro, en som grundar sig i Sovjetunionens starka ställning vid krigsslutet och i deras förmodade russofobi. För det andra möter de en existentiellt motiverad misstro, en som grundar sig i vår ovilja att tro på det som verkar alltför osannolikt, alltför avlägset från det vardagliga och det välkända. Bägge slagen av misstro förstärks av det faktum att författarna inte kan bevisa eller verifiera sina berättelser. I avsaknad av bevis blir frågan om berättelsens trovärdighet lika mycket en fråga om berättarens trovärdighet.

Efter kriget trädde en ny grupp av författare fram som ansågs mer trovärdig, därför att den utgjordes av tidigare kommunister eller socialister. Till skillnad från andra överlevare kunde de inte anklagas för att i förväg ha varit negativt inställda till Sovjetunionen, eller för att vara färgade av ideologiska motiv. Flera av dem kom även att fungera som vittnen i rättslig mening i två uppmärksammade rättegångar i Paris. I nästa avsnitt diskuteras hur de här vittnesmålen fungerade på samma gång i en rättslig och

40 Jerzy Gliksman, *Tell the West, An Account of his Experiences as a Slave Laborer in the Union of Soviet Socialist Republics*, New York 1948; Witold Olszewski. *Budujemy kanał: Wspomnienia kierownika biura planowania* [We're building a canal. Memoirs of the planning bureau manager], Warszawa 1947, s. 5.

41 Sucharski 2019, s. 92–93.

42 Ricoeur 2005, s. 216.

i en historisk kontext, liksom hur de ger oss en ny ingång till frågan om vittnesmålets kris.

Vittnesmålet ställs inför rätta

Eftersom de Gulagförfattare som publicerade sina vittnesmål åren efter kriget skildrade en verklighet som fortfarande var pågående, kom de att fungera som vittnen inte bara i historisk utan även i rättslig mening. Det skedde i samband med två förtalsrättegångar mot den franska tidningen *Les lettres françaises*. Den mest uppmärksammade av dem ägde rum 1949 och rörde Kravtjenkos skildring av det sovjetiska systemet. När den först publicerades möttes den av hård kritik i den kommunistiska pressen, inklusive smutskastningskampanjen i *Les lettres françaises*, vilken föranledde Kravtjenkos förtalsmål. Kravtjenko kallade överlevare från de sovjetiska lägren till vittnen, och rättegången kom att handla lika mycket om att synliggöra de sovjetiska lägrens existens som om att vinna förtalsmålet.

Rättegången följdes 1950 av en liknande förtalsrättegång där även den franske Förintelseöverlevaren David Rousset stämde samma tidning för förtal. För Rousset var ett av syftena med rättegången att blottlägga de sovjetiska fängelserna och lägren för väst.⁴³

Rousset var en av de mest framträdande Förintelseöverlevarna i Frankrike. Han hade själv överlevt Buchenwald och myntade begreppet *univers concentrationnaire* för att beskriva lägrens universum som något radikalt skilt från den "normala världen".⁴⁴ Efter kriget ledde han Internationella kommissionen mot koncentrationsläger, ett förbund av olika nationella sammanslutningar där tidigare fångar i nazistiska koncentrationsläger samlade in dokumentation om tvångsarbetet i Sovjetunionen. Syftet var att verka för avskaffandet av koncentrationsläger som sådana och att förhindra användandet av tvångsarbetskraft. *Les lettres françaises* anklagade Rousset för att sprida desinformation om Sovjetunionen. Anklagelserna föranledde Rousset att stämma tidningen för förtal. Även Rousset kallade flera tidigare fångar som vittnen. Han valde i första hand tidigare kommunister eller socialister, för att vittnena inte skulle kunna anklagas för att svartmåla Sovjetunionen av politiska motiv.⁴⁵ Flera av dem skrev även vittnesskildringar om sin fångenskap, bland annat Kominternmedarbetaren Elinor Lipper, som 1950 publicerade sin historia, *Elf Jahre in sowjetischen Gefängnissen und Lagern*,⁴⁶ och tyskan Susanne Leonhard, tidigare medlem

43 Arthur Koestler, "Preface", i Weissberg 1952, s. xiv.

44 David Rousset, *L'univers concentrationnaire*, Paris, 1989 [1946], s. 181.

45 Toker 2000, s. 38.

46 Elinor Lipper, *Elf Jahre in sowjetischen Gefängnissen und Lagern*, Zürich 1950.

av tyska kommunistpartiet, som beskrev sina 13 år i arbetsläger i Vorkuta och Sibirien i *Mina tretton ryska år: Som kommunist och emigrant i Sovjetryssland*.⁴⁷ Den publicerades först i svensk översättning av Bonniers 1954, för att två år senare även publiceras på tyska.

Ett av de vittnen som skulle få störst betydelse i Roussets rättegång var den polsk-österrikiske vetenskapsmannen och kommunisten Alexander Weissberg. Han arbetade som fysiker i Ukraina när han fängslades i terrorn 1937 och anklagades för att ha rekryterat en grupp nazistiska terrorister, tillsammans med vilka han skulle ha planerat att lönnmörda Stalin och spränga de största ukrainska industrierna i händelse av krig. Han erkände bägge brotten och överlevde en rad sovjetiska fängelser.⁴⁸ Weissberg stöttades av flera av tidens mest internationellt erkända vetenskapsmän. Redan när han fängslades 1937 hade Albert Einstein värdjat om hans frigivande i ett brev direkt adresserat till Stalin:

Dear Mr. Stalin.

I have recently learned of several cases in which scholars who had been invited to Russia – men who have, as human beings, the full confidence of their foreign colleagues – have been accused of serious offenses. I understand how easily suspicion may fall, in times of crisis and excitement, on innocent and valuable men.

[---]

So, I urge you to direct your attention to the proceedings against Dr. Alexander Weissberg at Kharkov. Dr. Weissberg, an Austrian citizen, is a physicist and engineer who has been working at the Ukrainian Physical Technical Institute in Kharkov.

[...]

Very respectfully yours

Albert Einstein⁴⁹

Även de tre franska Nobelpristagarna, Jean Perrin, Frédéric Joliot-Curie och Irène Joliot-Curie undertecknade ett brev där de värdjade till Stalin om att släppa Weissberg. I samband med Molotov–Ribbentrop-pakten överlämnade Sovjetunionen tyska och österrikiska fångar till Tyskland. Företrädesvis

47 Susanne Leonhard, *Mina tretton ryska år: Som kommunist och emigrant i Sovjetryssland*, Stockholm 1954; *Gestoblenes Leben: Schicksal einer politischen Emigrantin in der Sowjetunion*, Frankfurt am Main 1956.

48 Koestler 1952, s. vii.

49 Weissbergs bok publicerades ursprungligen under titeln *Conspiracy of Silence* i London 1952, och under titeln *The Accused* i New York 1951. Brevet från Einstein finns publicerat i förordet till en ny e-utgåva av *The Accused*, Potomac 2016, s. 19–20.

utlämnades kommunister och judiska fångar, och Weissberg tillhörde en fånggrupp som fördes över floden Bug vid Brest-Litovsk i januari 1940 för att överlämnas till SS-soldater. Efter kriget flydde han till Malmö, där han nedtecknade sina upplevelser av sovjetiska fångelser i *Conspiracy of Silence*, publicerad 1951 med ett förord av Arthur Koesthler. När han framträdde i Roussets rättegång följdes hans vittnesmål av ett karaktärvittnesmål, signerat makarna Joliot-Curie. Effekten av deras karaktärvittnesmål, skriver Arthur Koesthler, var ”som om en bomb slagit ner” i rättsalen.⁵⁰ Makarna Joliot-Curie tillhörde Europas främsta kommunistiska intellektuella, och när de ställde sig bakom Weissberg var det som om hans vittnesmål blivit sanktionerat av kommunistpartiet själv.⁵¹

En av de fångar som ansågs ha störst trovärdighet i rättegångarna var Margarethe Buber-Neumann, dotter till Martin Buber. Själv hade hon tidigare varit aktiv i kommunistpartiet, och hennes trovärdighet stärktes ytterligare av att hon upplevt både Gulaglägren och nazistiska koncentrationsläger. Hon och hennes make, den tyske kommunistledaren Heinz Neumann, tillhörde en elit av internationella kommunistiska funktionärer som under 30-talet levde i Moskva och verkade i Komintern. De arresterades under den stora terrorn 1937–1938, tillsammans med ett stort antal utländska politiska funktionärer. Buber-Neumann sändes runt mellan fångelser och läger i Sovjetunionen, bland annat Karaganda i Sibirien. Liksom Weissberg tillhörde hon de fångar som överlämnades av Sovjetunionen till Tyskland i samband med Molotov–Ribbentrop-pakten. I februari 1940 fördes hon av den sovjetiska hemliga polisen, NKVD, till bron vid Brest-Litovsk. På andra sidan bron möttes hon av SS-soldater som förde henne vidare till Ravensbrück. Efter krigsslutet bosatte hon sig i Stockholm, där hon nedkastade sin vittnesskildring om de bägge lägersystemen, *Fånge hos Hitler och Stalin*. Den publicerades först i svensk översättning på Natur & Kultur 1948, och året efteråt i engelsk översättning med titeln *Under Two Dictators*.⁵² I samband med att hon framträdde som vittne i rättegångarna smutskastades även hon. Exempelvis anklagades hon för att vara informatör åt SS och Gestapo i Ravensbrück, något som tillbakavisades av andra tidigare fångar inför rätten.⁵³

Medan överlevarna från de nazistiska koncentrations- och förintelselägren vittnade om ett politiskt system som besegrats, om läger som tömts

50 Weissberg 1952, s. 85.

51 Koestler 1952, s. xiv.

52 Margarethe Buber-Neumann, *Fånge hos Hitler och Stalin*, sv. övers. Axel Werkström, Stockholm 1948; *Under Two Dictators*, eng. övers. Edward Fitzgerald, London 1949.

53 Tzvetan Todorov, *Hope and Memory: Lessons from the Twentieth Century*, övers. David Bellos, Princeton, New Jersey 2000, s. 107.

och dokumenterats, så vittnade Gulagförfattarna, fram till Stalins död, om läger som Sovjetunionen officiellt förnekade, om ett läger- och fängelsesystem som de saknade möjlighet att bevisa. Hannah Arendt beskriver hur ett av totalitarismens kännetecken är att dra undan möjligheterna till verifikation, att undanröja all pålitlig data och att undanhålla allt som skulle kunna fungera som bevis.⁵⁴ Tzvetan Todorov framhåller hur just avsaknaden av bevis länge skilde de sovjetiska brotten från de nazistiska: "Medan nazisternas brott är bland de bäst dokumenterade i 1900-talets historia, så saknar de sovjetiska brotten bevis och dokumentation som styrker dem. Åren efter kriget var de även till stora delar okända."⁵⁵ Hur ska vi kunna tro på ett vittne bortom bevis, hur ska vi kunna lita till en skildring som nästan är ofattbar? Ricoeur framhåller hur det historiska vittnesmålet tar plats mellan misstro och tilltro. Inför varje vittnesmål ställs vi inför en avvägning mellan tilltro och misstänksamhet, och för att kunna tro på vittnesmålet måste vi ta oss bortom den initiala misstänksamheten. I juridiken sker det genom att vittnena skärskådas och deras utsagor prövas. Medan rättsvetenskapen underkastar vittnesmål misstänksamhet för att kunna verifiera och säkerställa dess tillförlitlighet, så varnar Ricoeur för att underkasta det historiska vittnesmålet samma slag av misstänksamhet.⁵⁶ I stället måste vi ta oss bortom misstänksamheten genom att undersöka dess orsaker och här skiljer Ricoeur på två slag av misstro: en som riktar sig mot utsagans trovärdighet och en som riktar sig mot vittnets trovärdighet. Inför ett vittnesmål som inte kan stärkas av bevis blir vittnets trovärdighet central, och det var därför smutskastningen av Gulagöverlevarna blev ett så effektivt sätt att så tvivel om den sovjetiska repressionens själva existens.

Trots att de författare som tidigare varit kommunister eller socialister möttes med större tilltro än de polska exilförfattarna, så mötte även de en mångbottnad misstro. En orsak till misstron var att det de berättade framstod som alltför osannolikt. Buber-Neumann beskriver hur hon, trots att hon själv levat flera år i sovjetiska och nazistiska länger, inte trodde på de berättelser hon hörde om Auschwitz. I Ravensbrück var hon blockäldste för ett block med hundratals bibelforskare (benämningen för Jehovas vittnen) när dessa hösten 1942 sändes till Auschwitz, för att en tid senare sändas tillbaka. När de återvände till Ravensbrück visste man fortfarande lite om vad som skedde i Auschwitz:

54 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Orlando 1976, s. 437.

55 Todorov 2000, s. 119.

56 Ricoeur 2005, s. 213.

En av dem, Rosa Hahn från Ischl, ropade: ”Kom hit, Grete, jag måste berätta något viktigt för dig! Man har fört oss tillbaka från Auschwitz, och vi blir säkerligen avrättade. Men innan vi dör, vill jag tala om vilka fruktansvärda saker som inträffar i Auschwitz! Där kastar man människor, levande barn, ja, det är alldeles sant, judiska nyfödda på elden. Dag och natt ligger stanken av bränt människokött över hela lägret. – Du tror det inte? Så sant jag här står säger jag sanningen, rena sanningen!” Hennes tidigare så vackra ansikte var gult, i kinderna hade hon djupa fåror, de vissnade läpparna blottade, när hon talade, på ett kusligt sätt hennes alltjämt friska, vita tänder. Egentligt liv var det endast i hennes ögon och i hennes vädjande röst. De andra bibelforskarna nickade stumt och såg slött på mig. Jag trodde inte ett ord av detta och tänkte endast för mig själv, att nu hade de fullständigt förlorat förståndet.⁵⁷

Efter hand nåddes Buber-Neumann av fler berättelser från Auschwitz. Det initiala tvivlet försvann i takt med att hon nåddes av fler och fler, samstämmiga berättelser. Buber-Neumanns tvivel kan ses som ett exempel på det problem med extraordinära vittnesmål som diskuterats under de senaste decennierna. Diskussionen har främst handlat om vittnesmål från Förintelsen och den är nära sammankopplad med frågan om vittnesmålets kris, en fråga som initierades av Shoshana Felman och Dori Laub i *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History* 1992.⁵⁸ Å ena sidan betonar de betydelsen för överlevare att få berätta, att få sina vittnesmål mottagna, bekräftade och betrodna.⁵⁹ Å andra sidan beskriver de hur de traumatiska händelserna skapar blockeringar som från ett psykoanalytiskt perspektiv hindrar överlevare från att berätta.⁶⁰ Den vittnesmålets kris svårigheterna resulterar i är en kris i flera led: för det första handlar krisen om överlevares förmåga att minnas och formulera sina trauman för sig själva, för det andra om att kunna och vilja berätta, och, slutligen, om hur vittnesmålen ska bli mottagna och förstådda. Förintelseöverlevarna beskriver en verklighet som är så skild från världen utanför lägren att möjligheterna till kommunikation mellan dem som varit där och dem som inte varit det bryter samman. För att kunna kommunicera sin erfarenhet till dem som inte delar den behöver vittnena skapa nya referenspunkter, genom vilka lägerverkligheten kan göras begriplig för mottagaren.⁶¹

Även Paul Ricoeur framhåller problemet med mottagandet som grunden

57 Buber-Neumann 1948, s. 251.

58 Felman & Laub 1992.

59 Felman & Laub 1992, s. 57–58.

60 Felman & Laub 1992, s. 41–46.

61 Felman & Laub 1992, s. 81.

för vittnesmålets kris. De extraordinära vittnesmålen rör de gränserfarenheter som ligger bortom mottagarens förståelsehorisont, därför att de bryter mot en företablerad gemensam förståelsetradition, en tradition vi tar för given i vår interaktion med andra människor. Det radikalt annorlunda i överlevarnas erfarenheter ställer dem vid sidan av vårt normala samförstånd, de ger upphov till en *dissensus*.⁶² Det är brottet som gör det så svårt för överlevare att bli trodda när de berättar om extrema erfarenheter. Samtidigt kan de extraordinära vittnesmålen innebära en öppning just genom det brott de skapar. Det är genom att skaka om de etablerade samförstånden som berättelserna kan skapa nya, det är genom att utmana vår förståelsetradition som vittnesmålen kan fördjupa den.

Paul Ricoeur framhåller de historiska vittnesmålen som ett närvarogörande av det förflutna, men om vi i stället ser vittneslitteratur som en pågående dialog, där nedskrivande anpassas efter det förväntade mottagandet, så kan vi förstå den som en kontaktyta mellan flera tider: mellan tiden för upplevelsen, tiden för vittnesmålets första mottagande och den tid från vilken vi på nytt närmar oss den. Bara där en första kontaktyta mellan vittnets upplevelse och mottagarens förståelse kan upprättas blir vittnandet möjligt, bara då kan ett vittnesmål avläggas, bekräftas och begripas.

Avslutning

Vittneslitteraturen från Gulagarkipelagen som publicerades mellan 1946 och 1953 synliggör den interaktiva dimensionen i mötet mellan vittnesmålet och mottagaren.

Hemlighetsmakeriet kring det sovjetiska lägersystemet gjorde att författarna såg sig som de enda som utvalts att återvända, som de enda som kunde vittna om den sovjetiska terrorn mot den egna befolkningen. Här skiljer de sig från den korpus av Gulaglitteratur som publicerades efter det töväder som följde på Stalins död. Författarna till de senare skildringarna kunde räkna med att läsaren kände till Solsjenitsyns verk, stalinismens brott och Chrusjtjovs avståndstagande från dem.

Möjligheterna att berätta om den sovjetiska repressionen begränsas under åren efter kriget av vad berättaren tror sig kunna göra begripligt, läsbart och trovärdigt inför en läsare från vilken hen förutspår det värsta, vars misstro författaren känner sig tvungen att föregripa, att parera och på olika sätt förhålla sig till. Det är tre slag av misstro som riktar sig mot författarna under åren 1946–1953. Det första är ideologiskt och har sin rot i Sovjetunionens starka ställning som en allierad segermakt vid krigsslutet.

62 Ricoeur 2005, s. 218.

Det andra slaget av misstro grundar sig i att författarna inte kunde bevisa eller verifiera de upplevelser de skildrar. Den misstron uppstår när man underställer det historiska vittnesmålet samma krav som det rättsliga, trots deras skilda förutsättningar. Inför det rättsliga vittnesmålet kan beviskraven säkra vittnesmålets värde och sanningshalt, inför det historiska vittnesmålet riskerar samma beviskrav att omöjliggöra vittnandet som sådant. Det tredje slaget av misstro är existentiellt. Det handlar om vår ovilja att tro på det ofattbara, att relatera till det som ligger bortom vår fantasi och om vår önskan att bortse från det vi inte vill ska vara möjligt.

Denna korpus av vittneslitteratur ger oss en ny ingång till de senaste decenniernas diskussion av vittnesmålets kris, därför att de synliggör hur vittnesmålet är beroende av en ömsesidig tillit: av mottagarens tillit till författaren och av författarens tillit till läsarens vilja att ta emot vittnesmålet.

Avslutningsvis visar berättelserna på enskilda vittnesmåls förmåga att förflytta gränserna för vad vi kan föreställa oss, vad vi kan tro på och vad vi kan berätta. Det är just där kommunikationen är riskfylld, just där den utmanar våra etablerade förstälsetraditioner som vittnesberättelser kan ge oss nya ingångar till vårt förflutna och nya tolkningsramar att på nytt närma oss vår historia utifrån.

Summary

"Tell the West". Testimonial Literature from the Gulag Archipelago 1946–1953

Testimonial literature from the Gulag Archipelago, published between 1946 and 1953, highlights the interactive dimension in the encounter between witness and recipient. Whereas the Nazi camps were well-documented after the war, the network of camps, prisons, settlements, and exile sites constituting the Gulag system, containing large contingents of political prisoners and ethnic minorities, were hardly known as such. This would change after Stalin's death in 1953 with the "thaw" and de-Stalinization campaigns initiated by Khrushchev. The writers published in the 1960s and 1970s could count on their readers being familiar with Stalin's crimes and Khrushchev renouncing them.

In the years immediately following the war, the ability to narrate Soviet repression was limited by what the narrator believed he or she could make comprehensible, readable, and credible to a reader from whom he or she expected the worst, whose distrust the author felt compelled to anticipate, parry, and relate to in various ways. There are three different types of distrust directed at the authors in the years 1946–1953. The first type is ideological and

rooted in the Soviet Union's strong position as an allied victorious power at the end of the war. The second type of distrust is based on the authors being unable to prove or verify the experiences they describe. This type of mistrust arises when historical testimony is subjected to the same requirements as legal testimony, despite their different functions. The evidentiary requirements in the case of legal testimony may ensure the value and truthfulness of this testimony, while in the case of historical testimony, the same evidentiary requirements risk making the testimony itself impossible. The third type of distrust is existential. It concerns our unwillingness to believe in the unimaginable, to relate to what is beyond our imagination, and our desire to ignore what we do not want to be possible.

This corpus of testimonial literature reveals how testimonies are dependent on mutual trust: on the reader's trust in the author and on the author's trust in the reader's willingness to receive the testimony. Furthermore, the different narratives demonstrate the ability of individual testimonies to push the boundaries of what we can imagine, what we can believe, and what we can narrate. It is precisely when communication is risky, when it challenges our established traditions of understanding, that testimonies may offer us new entry points into our past and new interpretative frameworks from which to approach our history anew.

Keywords: testimony, witnessing, historiography, Gulag, memoirs